

ਆਲੋਚਨਾ

ਫਰਵਰੀ, ੧੯੬੩

ਇਸ ਅੰਕ ਦੇ ਲੇਖਕ :

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬ੍ਰਿਜਮੋਹਨ ਰਾਜਦਾਨ,
ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ

ਮੁਲ ੫੦ ਨ: ਪੇ:

ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿਤ - ਅਕਾਦਮੀ
ਲਾਇਆ

ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ	—ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	੨.੦੦
੨. ਆਦਮੀ ਦੀ ਪਰਖ	—ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	੧.੫੦
੩. ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ	—ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ ਅਰੁਣ	੩.੩੭
੪. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ	—ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	੨.੦੦
੫. ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ	—ਸ:ਰ: ਕੋਹਲੀ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ	੨.੦੦
੬. ਪਰਾਰੰਭਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ	—ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਵੇਸ਼ਰ	੬.੮੦
੭. ਅਮਰ ਜੋਤੀ	—ਗੁਰਾਂ ਦਿਤਾ ਖੰਨਾ	੧.੦੦
੮. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ	੧.੦੦
੯. ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਪਾਲਣ-ਪੋਸਣ	—ਡਾ: ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	੨.੫੦
੧੦. ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ	—ਵੰਜਾਰਾ ਬੇਦੀ	੫.੮੦
੧੧. ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ	—ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ	੪.੦੦
੧੨. ਮੌਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ	—ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ	੧.੦੦
੧੩. ਜੀਵਨ ਤੰਦਾਂ	—ਗੁਰਾਂ ਦਿਤਾ ਖੰਨਾ	੩.੭੫
੧੪. ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ	—ਪ੍ਰੋ: ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	੬.੨੫
੧੫. ਨੀਲੀ ਤੇ ਰਾਵੀ	—ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ	੫.੦੦
੧੬. ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ (ਅਹਮਦ ਯਾਰ)	—ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ	੨.੫੦
੧੭. ਸੰਖਿਆ ਕੋਸ਼	ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕੋਸਰੀ	੬.੦੦
੧੮. ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ	—ਗਿ: ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ	੩.੫੦
੧੯. ਨਵਾਂ ਚੰਨ	—ਟੈਗੋਰ	੧.੫੦
੨੦. ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ	— ,,	੨.੬੦
੨੧. ਟੈਗੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ	— ,,	੩.੦੦
੨੨. ਦੋ ਭੈਣਾਂ	— ,,	੨.੪੦
੨੩. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ	— ,,	੧.੫੦
੨੪. ਰਾਸ਼ਟਰ-ਵਾਦ	— ,,	੨.੫੦
੨੫. ਸੁਨਹਰੀ ਨੌਕ	— ,,	੨.੦੦
੨੬. ਟੈਗੋਰ ਡਰਾਮੇ	— ,,	੨.੫੦
੨੭. ਓਹ	— ,,	੨.੫੦
੨੮. ਕੋਰਵ-ਪਾਂਡਵ	— ,,	੩.੦੦
੨੯. ਵਿਸ਼ਵ-ਪਰਿਚਯ	— ,,	੨.੦੦
੩੦. ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਬੰਧ	— ,,	੨.੪੦
੩੧. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਭਿਨੰਦਨ ਗ੍ਰੰਥ	—ਡਾ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ	੨੧.੦੦

(ਦੋ ਭਾਗ)

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਇਕ ਫੌਜੀ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੋ ਕੌਮੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬੁਧੀ-ਜੀਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀ ਫਰਜ਼ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਨੇਕ ਪਧਰਾਂ ਤੇ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ, ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀ ਵਧੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਹੀ ਕਰੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅ ਤੇ ਲਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਟੁੰਬੇ ਤੇ ਪਰੇਰੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਤਨਾਂ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉਤੇ ਹੰਝੂ ਵੀ ਵਹਾਏ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਭੀ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ ਹੈ ਕਿ—

ਏਤੀ ਮਾਰਿ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨ ਆਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੋਰੀ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਆਪਣੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦੀ ਅਗੇ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਉਤੇ ਇਹ ਵਾਰ ਰਚਣ ਦਾ ਤੇ ਇਉਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤ ਕੀ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ,
ਅਵਰ ਵਾਸਨਾ ਨਾਹਿ ਮੋਹ ਧਰਮ ਯੁਧ ਕਾ ਚਾਇ।”

ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮੌਢਿਆਂ ਉਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਆਣ ਪਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਭੀ ਦੇਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਭੀ ਵਧਾਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਭੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੂਝਣ ਲਈ ਪਰੇਰੇ ਭੀ। ਇਸੇ ਹੀ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਅਤੇ

ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਭਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ੧੬ ਦਸੰਬਰ ਤੇ ਦੋ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੨ ਦੀਆਂ ਇਕਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰਖਿਆ ਲਈ ਘਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਸਹਯੋਗ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਤਾਂ ਦਵਾਇਆ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਲਿਖਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨ ਲਈ ਟੁੰਬਿਆ ਭੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਲਈ ਜੂਝ ਮੋਏ ਤੇ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਰੱਚ ਕੇ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵਡੇਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨ, ਚੀਨੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਨ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਡੁਲ੍ਹੇ ਸਾਂਝੇ ਖੂਨ ਤੇ ਵਿੱਛੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਪਾਤ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਸਰਵ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨ ਹੱਕੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਖਤਰੇ ਦਾ ਮੁਕਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਟੁੰਬਣ । ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਣਖ ਨਾਲ ਜੀਣ ਤੇ ਅਣਖ ਨਾਲ ਮਰਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਮੂਹ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ—

ਦੇਹ ਸ਼ਿਵਾ ਬਰ ਮੋਹਿ ਇਹੀ ।
ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ ।
ਨ ਡਰੋਂ ਅਰ ਸੋਂ ਜਬਿ ਜਾਇ ਲਰੋਂ ।
ਨਿਸਚੈ ਕਰ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਧਰੋਂ ।
ਅਰੁ ਸਿੱਖ ਹੋਂ ਅਪਨੇ ਹੀ ਮਨਿ ਤੋਂ ।
ਯਿਹ ਲਾਲਚ ਹੈ ਗੁਨ ਤੋਹਿ ਉਚਰੋਂ ।
ਜਬਿ ਆਯੂ ਕੀ ਅਉਧ ਨਿਧਾਨ ਬਨੈ ।
ਅਤਿ ਹੀ ਰਣ ਮਹਿ ਤਬਿ ਜੂਝ ਮਰੋਂ ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ :

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਫਾਈਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ

ਅਕਾਡਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਜੇਹੜੇ ਸਾਹਿੱਤ ਰਸੀਏ ਇਹ ਮੁਕੰਮਲ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਖੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾਨਾ ਚਾਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨ । ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫ਼ਾਈਲਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ :

ਅਪ੍ਰੈਲ-ਮਈ ੧੯੬੩ ਦਾ ਅੰਕ 'ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੩ ਦਾ ਅੰਕ' 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ' ਹੋਵੇਗਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਖ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲੋੜਵੰਦਾ ਬਣਾਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਔਖੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਉਤਸਾਹ ਤੇ ਸਹਯੋਗ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ । 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਗਾਹਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਰ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਹੱਥ ਵਟਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ।

ਦੋ ਨਵੇਂ ਫ਼ੀਚਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਸਤਕ ਪੜਚੋਲ ਦਾ ਫ਼ੀਚਰ ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਪਤਰ ਆਚਾਰੀਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦੇ ਲੇਖ ਸਬੰਧੀ ਆਇਆ । ਉਹ ਪਤਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਜੀ ਦਾ ਮੂਲ ਲੇਖ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਠਾਏ ਗਏ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਤਰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ।

—ਅਤਰ ਸਿੰਘ

ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁਧ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਆਸ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਤੀਤਵਾਦੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਕੁਝ ਬਲ ਪਕੜਨ ਲਗ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਰ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ, ਸਗੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਡਰਾਉਣੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਝਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਥਾਉਂ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਬਲ ਤੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਿਰੁਧ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਲਹਰ ੧੯੪੬—੪੭ ਤਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਰਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਾਇਕ ਮੰਨਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ੧੯੪੭ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਦਾ ਆਤਮ-ਅਭਿਮਾਨ ਕੁਝ ਅਧਿਕ ਹੀ ਵਧ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਅਤੀਤਵਾਦੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤਾਂ ਨੰਗੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪਈਆਂ, ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਲਹਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤਕ ਉੱਤਰ ਆਈਆਂ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਵਿਚਾਰ ਉਠਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਤੇ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਵਧ ਜਾਣ ਕਾਰਣ, ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੌਧਿਕ, ਕਲਾਰਥੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਕ ਭਾਰ

ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਅਭਿਮਾਨੀ ਭਾਵਾਂ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਚਲਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਕੁਝ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਇਤਨਾਂ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਇਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਅਭਿਮਾਨੀ ਸਾਹਿਤ-ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਤਰ ਕੇ ਨਾ ਆਇਆ, ਪਰ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਨਿਰੋਲ ਭਾਂਤ ਸਾਮਿਅਕ ਵੀ ਸੀ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜਾ ਤੇ ਚੌਥਾ ਦਹਾਕੇ ਸਨ, ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਰੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹ ਸਕਦੇ। ਇਸਤਰੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨੀ ਭੀ ਸੁੰਦਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੀ ਢਲਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਨਵ-ਯੁਵਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਰਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਭੀ ਸਨ, ਉਹ ਭੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਲ ਵਿਰੁੱਚੀ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਉਤੇ ਮਜਬੂਰ ਸਨ। ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਾਰਾ, ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ੧੯੩੦ ਤੋਂ ੧੯੫੦ ਤਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਧ ਵਰਗੀ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਧੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਸੰਧੀ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਕ ਧੜੇ ਦੀ ਚਾਲ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ। ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਮਿਤਰ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਕਟੜ-ਪੰਥੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਭਾਵ-ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭੀ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਫਰਾਇਡਵਾਦ ਵਲ ਘੱਟ ਰੁਚਿਤ ਹੋਣ ਲਗ ਪਇਆ ਸਾਂ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਵਖ ਵਖ ਚਲਣ ਲਗ ਪਈਆਂ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਨਿਰੋਲ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ, ਜਿਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਚੌਥੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ, ਕੱਚ ਸੱਚ ਦੇ ਨਾਮਕਰਣ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ।

ਪਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੁਧ ਯੁਵਕ ਅਜਿਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ

ਦੀ ਜਾਗ ਇਤਨੀ ਤਕੜੀ ਨਹੀਂ ਲਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਨੂੰ ਮੱਧਮ ਰਖਣਾ ਔਖਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭੀ ਕੁਝ ਹਦ-ਤਕ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਢੰਗ ਹੀ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਲਗ ਪਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸ ਵਿਚ ਨਹਰੂ-ਵਾਦ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ, ਪੰਜ-ਵਰਸੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਗਸਮ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹਰੂ-ਵਾਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੀ ਸਰਵੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨੀ ਵਾਲਾ ਉਹ ਅਭਿਮਾਨ ਤਕੜਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਭ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੁਵਕ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੂਪਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ। ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਯੁਵਕ ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਆਗੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪਹਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹ, ਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਵਾਦ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਤੇ ਸੁਹਜਵਾਦ ਵਖ ਵਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ, ਜੋ ੧੯੬੧ ਵਿਚ 'ਅਧਰੈਣੀ' ਨਾਮ ਧਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਸੁਹਜਵਾਦ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ, ਸੁਖਬੀਰ, ਜਗਤਾਰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਵੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਧਾਰਾ ਪਹਲੀ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਹਜਵਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸੁਹਜਵਾਦ ਇਕ ਟੇਢੀ ਖੀਰ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਕਲਾ ਕੌਸਲ ਅਥਵਾ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਯਤਨਕਾਰ ਦੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਹਵਸ ਜਵਾਨ ਯਤਨਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਲਾ-ਕੌਸਲ ਦੇ ਅਣਹੋਂਦ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਹਵਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਜਵਾਨ ਯਤਨਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕਲਾ ਕੌਸਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਵੀ ਲੁਕਾ ਸਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਧਰ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਉਪਰਾਮਤਾ,

ਕੁਝ ਆਸ਼ੰਕਾ ਤੇ ਕੁਝ ਭੈ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਹ-ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਨਿੰਦਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ । ਓੜਕ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲ ਯਤਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕ ਅਜੇਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕਲਾ-ਕੋਸ਼ਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਔਖ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯਤਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ, ਪ੍ਰਯੋਗਕਾਰ ਅਖਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਇਹ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੂਪਕ ਪਕਿਆਈ ਦੇ ਉਹ ਸਾਧਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤਲਾਸ਼ ਦੇ ਪਹਲੇ ਪੜਾਉ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੋਸ਼-ਜਨਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਕਸੂਰ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਖੈਰ ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਇਥੋਂ ਤਕ ਹੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਭੀ ਸੁਖ ਰਹੇ । ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਪੜਾਉ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਸ਼੍ਰੇਯ ਮੰਨ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਲਖੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਇਸ ਰੁਚੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੇਖਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੁਖਪਾਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹਸਰਤ ਤੇ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਹਨ । ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਵਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ ਨੇ ਭੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲਾ ਨਾਵਲ 'ਇਕ ਖਾਲੀ ਪਿਆਲਾ' ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਯੋਗਕਾਰੀ ਯਤਨ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ । ਦਲੀਪ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਵੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਇਤਫਾਕ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਇਕ ਟੋਲੀ ਅਜੇਹੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹਨ । ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਟੱਕਰ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ—ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਣੀਆਂ ਪਈਆਂ—ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਉਤੇ ਤੁਲੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਹਨ । ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਸਮਾਂ ਆ ਜਾਵੇ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਦੀ ਹੋਰ ਸੂਰਤ ਬਣਦੀ ਨਾ ਦਿਸੇ ! ਇਸ ਤੋਂ ਉਕਤ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਬੁਧੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਰ ਅਗੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਰਹ ਗਇਆ, ਬਚਾਉ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛੇ ਅਤੀਤ ਵਲ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਵਲ ਮੁੜਿਆ ਜਾਵੇ ! ਇਹ ਰੁਚੀ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ,

ਜਿਥੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਟੱਕਰ ਬਲਵਾਨ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਬਹੁ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਹੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ ਕਰਤਾ 'ਅਸਲੇ ਤੇ ਉਹਲੇ' ਇਸ ਟੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਕੱਢ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾ 'ਧਰਤੀ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹੀ' ਤੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬਿਰਕ, ਕਰਤਾ 'ਧਰਤੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ', ਭੀ ਬਹੁਤਾ ਇਸੇ ਗਰੁਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਗਤਿ ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਚੌਥੀ ਟੋਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ (sophisticated) (ਸਿਆਣਪੀ) ਬਹੁਤ ਢਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਸਿਆਣਪ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸਾਹਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠੋਰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਮ੍ਰਿਦੁਲਤਾਵਾਂ ਜੋ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਕੀ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਚਲੇ। ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਆਸ ਨਾ ਰਖੋ ਤੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾ 'ਸਿੰਮਦੇ ਪੱਥਰ' ਤੇ 'ਮੇਘਲੇ', ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਕਰਤਾ 'ਚੁਰਸਤਾ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਕਰਤਾ 'ਪੱਥੀ' ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ ਪਹਲਾਂ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦੋਵੇਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਪਰ ਅੱਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤਰ ਆਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਪੜਾਉ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਵਾਗਮਨ ਕਾਰਣ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜਜ਼ਬਾ ਇਤਨਾ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਕੱਟੜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਣਾ ਕੁਝ ਔਖੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਅਰਥਚਾਰੇ (mixed economy) ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੇ ਕੱਟੜ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਲੂਣਾ ਜੇਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਡੇਰਾ ਭਾਗ ਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਕ ਖਬਤ ਜੇਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ, ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮੀਟਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਸਮਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਬੁਧੀਵਾਦੀ ਲੋਕ ਕੋਈ ਅਜੇਹੇ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਜਾਂ ਖਬਤੀ ਥੋੜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਕੇ ਜਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਭੀ ਪ੍ਰਪੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ

ਸਿਆਣਪ ਸਿਆਣਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ 'ਸਿਆਣਪੀ' ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ, ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਯਥਾ-ਯੋਗ ਕਲਾ-ਕੌਸਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੀ ਹਾਲੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ ਇਕ ਸਹ-ਹੋਂਦ ਵਾਲੀ ਸਾਖਾਤਮਕ ਜੇਹੀ ਰੁਚੀ ਤਕੜੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਅਣਹੋਂਦ ਪਹਲਾਂ ਵਾਕਰ ਹੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਰੋਮਾਂਸਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਫਲ ਰੂਪ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭੀ ਪਹਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੀਸ਼ਾ ਦਾ 'ਚੁਰਸਤਾ' ਉਸ ਦਾ ਪਹਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਮਈ ਸਿਆਣਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਥੋਂ ਤਕ ਮੀਸ਼ਾ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਹਾਲੀ ਅਨਿਸਚਿਤ ਹੀ ਹੈ।

ਪਰ ਕੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲਹਰ ਦੀਆਂ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਲਹਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਹਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ? ਸਮਾਚਾਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਜਨਕ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਭਨੀ ਥਾਈਂ ਬੁਧੀਵਾਦੀਆਂ ਵਲੋਂ 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ' ਨਾਲ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਅਣਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਧੀਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਹਸ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ।

—o—

ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ

ਆਲੋਚਨਾ

ਦੇ

ਆਪ ਗਾਹਕ ਬਣੋ

ਤੇ

ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਨ ਲਈ ਪਰੋਹੋ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਗੁਰੂ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ੧ ਘਰ ੧ ॥

ਚਉਪਦੇ

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ ॥
ਕਸਤੂਰਿ ਕੰਗੂ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥ ੧ ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥
ਮੈ ਆਪਣਾ ਗੁਰੁ ਪੂਛਿ ਵੇਖਿਆ ਅਵਰੁ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਧਰਤੀ ਤ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਤੀ ਪਲਘਿ ਲਾਲ ਜੜਾਉ ।
ਮੋਹਣੀ ਮੁਖਿ ਮਣੀ ਸੋਹੈ ਕਰੇ ਰੰਗਿ ਪਸਾਉ ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥ ੨ ॥

ਸਿਧੁ ਹੋਵਾ ਸਿਧਿ ਲਾਈ ਰਿਧਿ ਆਖਾ ਆਉ ॥
ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ਬੈਸਾ ਲੋਕੁ ਰਾਖੈ ਭਾਉ ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥ ੩ ॥

ਸੁਲਤਾਨੁ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ ॥
ਹੁਕਮੁ ਹਾਸਲੁ ਕਰੀ ਬੈਠਾ ਨਾਨਕਾ ਸਭ ਵਾਉ ॥
ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪਰਤੱਖ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਸੁਆਦਲੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੈ । ਮੋਤੀ, ਰਤਨ, ਹੀਰੇ, ਲਾਲ, ਕਸਤੂਰੀ, ਅਗਰ, ਚੰਦਨ, ਮੋਹਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ, ਜੜਾਉ ਪਲੰਘ, ਅੰਸੇ ਬਲਵਾਨ ਬਿੰਬ ਹਨ, ਜੋ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਸੁਹਜ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੇ, ਸੁਆਦ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਵਾਤਾਵਰਨ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੁਆਲੇ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ

ਮੁਗਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਲਵਾਨ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਡੀਆਂ ਹੋਰ ਖਿੱਚਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਲ ਤਾਂਘਦੇ ਹਨ। ਦਿਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਬਿੰਬ ਵੀ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਦਾ ਅਸਲ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਦਿਸ਼ਟ ਜਗਤ ਦੀ ਅਮੁਕ ਤਾਘ ਹੈ, ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਤੌਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ, ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਵਸਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਬ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਅਵੱਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਰਬ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਉਪਮਾ ਲਈ ਭੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

‘ਮੌਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ’ ਸਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮਕਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਜਾਂ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਜਾਂ ਸੁੰਦਰ ਪਥਰਾਂ ਜਾਂ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਨਾਲ ਉਸਰੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਵਰਨਣ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਅਮੀਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮਕਾਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਘੜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਰਤਨਾਂ, ਮੌਤੀਆਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਖਾਂ ਚਾਣਚਕ ਚੁੰਧਿਆ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਲੀ ਸਤਰ ਐਸੀ ਉਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਆਲੇ ਪੁਦਾਲੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਧੱਕੇ ਜੇਹੇ ਨਾਲ ਕਢ ਕੇ ਕਲਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੁਚਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਤੀਆਂ, ਰਤਨਾਂ, ਜਿਹੀਆਂ ਵਚਿਤ੍ਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ‘ਮੌਤੀ’ ਤੇ ‘ਰਤਨ’ ਦੋ ਐਸੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਭਾਵ ਜੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਤੇ ਚਮਕ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਸਤਾਉਂਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਬਹਾ ਮੁੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਅਰਧ-ਚੇਤਨ ਸੰਸਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਮਿਠਾਸ ਜਿਹੀ ਖਿਲਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਅਲੌਕਕ ਮੰਦਰ ਵਾਸਤਵ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੋਧ ਦਾ ਸੂਚਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਚਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਧਾਏ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵਰਜਤ ਨਹੀਂ। ਕੀਮਤੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਰਣਿਤ ਮੰਦਰ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੋਤੀਆਂ, ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਤੋਂ ਹਾਲੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿ 'ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ' ਤਕ ਅਨਗਿਣਤ ਸੁਗੰਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਸਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਤਰ ਦੀ ਇੰਦਰਿਆਵੀ (ਸੈਨਸੂਅਸ) ਖਿੱਚ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਹਲੀ ਸਤਰ ਜਿੰਨੀ ਪਰਬਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੁਝਾਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹਨ। 'ਚੰਦਨਿ' ਸ਼ਬਦ ਮੋਤੀਆਂ, ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਮੁਲਤਾ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਜਗਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਧਾਨ ਸੁਰ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਇਸ ਦੀ ਸੂਖਮ ਤੇ ਮਿਠੀ ਸੁਗੰਧੀ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਗੰਧੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤ ਘਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਲਈ ਚੰਦਨ ਸੀਤਲਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਬਿਛਾਂ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤ, ਜੋ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਤੇ ਸੰਤਤਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸੁਨਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਉਚੇ ਗੁਣ ਮਨ ਵਿਚ ਝਲਕ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਅਗਰਿ' ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਸੁਗੰਧੀ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਧਾਰਮਕਤਾ ਦੀ ਯਾਦ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ 'ਕਸਤੂਰਿ' ਤੇ 'ਕੁੰਗੁ' ਘਰੋਗੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਘਰ ਦੇ ਨਿਘ ਤੇ ਸਧਰਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪਹਲੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਨ ਸੁਵੰਨੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਤੇ ਗੁਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚੇ ਤੇ ਨਿੱਘੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਪਾਠਕ ਨੂੰ, ਕਲਾ ਦੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਇਸ ਅਲੌਕਕ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿੰਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਇਸ ਮੰਦਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਖਾਵੇਗਾ, ਉਨੀਂ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਭਾਵ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਮਹਸੂਸ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣੇਗਾ। ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਇਹ ਹੈ :

‘ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ । ੧ ॥

ਜਿਸ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੀ ਹੂਕ ਉਠਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਅਮੋਲਕ ਮੰਦਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਲੁਭਾਇਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਿਸਚੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਡੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਬ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਸੁਝਾ ਬੜੇ ਕਲਾ-ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਬਜਾਏ ਰਬ ਦੀ ਦੈਵੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸਿਧਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੇ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਖਿੱਚ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਲਾਲਸਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਨਾਪ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਬਿਰਤੀ ਸਥੂਲ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਰਸ ਮਾਨਣ ਦੀ ਇਛਕ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਪਹਲੋਂ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਦੀ ਬਲਵਾਨ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਜਮਾ ਕੇ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਦੀ ਤੁਛਤਾ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਰਬੀ ਖਿੱਚ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸੁਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕਲਾ-ਨਮੂਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ; ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਰਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਖੋ ਵਖ ਰੂਪ ਲਇਆ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸਿਦਕ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਸੌਟੀ ਉਤੇ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੋਵੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਤੁਛ ਹੈ। ਸੁੰਦਰ ਮਕਾਨ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹਰ ਦੌਲਤਮੰਦ ਮਨੁਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਮਹਲ ਮਾੜੀਆਂ ਬਖਤਾਵਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ, ਪਰ ਦੌਲਤ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਤੋਂ ਚੁੰਧਿਆਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਨਾਲੋਂ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਜਾਦੂ ਹੇਠ ਆਇਆ ਮਨੁਖ ਵਧੇਰੀ ਬਲਵਾਨ ਖਿੱਚ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਭੀ ਉਸੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਤਿਆਗ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਮਕਾਨਾਂ ਨੂੰ :

ਧਰਤੀ ਤ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਤਿ ਪਲਘਿ ਲਾਲ ਜੜਾਉ ।

ਮੋਹਣੀ ਮੁਖਿ ਮਣੀ ਸੋਹੈ ਕਰੇ ਰੰਗਿ ਪਸਾਉ ।

ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ । ੨ ।

ਹੀਰੇ ਤੇ ਲਾਲ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਰਲਭ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਟਾਵੇਂ ਧਨਾਢ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੋਗੀ ਪੁਜਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਬਿਆਂ ਸੰਦੂਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਹੀਰੇ ਲਾਲ

ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤ ਹਨ। ਉਹ ਰੰਗ ਮਹਲ ਓੜਕਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਦੇ ਫਰਸ਼ ਹੀਰੇ ਲਾਲਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਫਰਨੀਚਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿਖੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਵਚਿਤ੍ਰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੁਸਨਾਂ ਨਾਲ ਲਦੀ ਤੇ ਅਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤੀ ਯੁਵਕਾ ਭੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਅਭੋਲਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਣਾ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂ ਬਲੀ ਦੇ ਹੀ ਵਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਤੀਆਂ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੇਲੇ ਜੋ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਗੁਝੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜੇ ਸਨ, ਪਿਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਰਤੱਖ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰੂਪ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਲ ਬੈਠੀ ਹੋਈ, ਲੰਚਾ-ਹੀਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਉਹ ਘਰ ਆਏ ਮਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਗਤੀ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਭੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਥਿੜਕ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਤ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸੰਧ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭੀ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਣੇਂ ਸੰਕੋਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਖਲਾਕੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰੇ, ਇਸ਼ਕ ਉਥੇ ਵੀ ਨਿਧੜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਕ ਨਾਲ ਰੱਤੇ ਨੈਣ ਓਪਰੇ ਸੁੰਦਰ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤੁਛ ਮੰਨਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਕ ਦਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕੰਚਨੀ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕਠਨ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੇਠ ਸਹਜ ਸੁਭਾ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੰਚਨੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨ ਸਿਰਫ ਭਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਉਚੇ ਰਸ ਤੋਂ ਵੰਚਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤਅੰਤ ਨਖਿਧ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵਰਿਆਮਗੀ ਅਮਿਤ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਸਚਾਈ ਦੀ ਸੂਝ ਡੂੰਘੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਹਦ ਸਫਲ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਦੌਲਤ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਤੁਰਾਈ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਹੌਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚਤਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਚਤਰਤਾ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਆਮ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ

ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ • ਲਈ । ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਵਡਿਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਹਲ ਮਾੜੀਆਂ ਤੇ ਕੰਚਨੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਚਾ ਉਠ ਚੁਕਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਲੋਕ-ਜਸ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹਾਲੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ :

ਸਿਧੁ ਹੋਵਾਂ ਸਿਧਿ ਲਾਈ ਰਿਧਿ ਆਖਾ ਆਉ ॥

ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ਬੰਸਾ ਲੋਕੁ ਰਾਖੈ ਭਾਉ ॥

ਮੜੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥

ਅਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਤੁਰ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਜਾਂ ਐਕਟਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ, ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿਸ ਸਿਧ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਥੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ । ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਤਕ, ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ, ਦਾ ਮਾਹਰ ਹੈ । ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀਆਂ ਬੌਧੀਆਂ ਇਕ ਉਂਗਲ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਿਧ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਐਸੇ ਕਰਤੱਵ ਚੁਣੇ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਜਿੱਤਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਲੋਕੁ ਰਾਖੈ ਭਾਉ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਭੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਾਨਸਕ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ, ਜੋ ਸਿਧਾਂ ਦੀ ਕਰਤੀ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜ ਸਦ ਚਾਰਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਸੀ ? ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜਗਿਆਸੂ ਲਈ ਇਹ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਮਿਲੀਆਂ ਸਭ ਮਾਨਸਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹ ਤੋਂ ਥਿੜਕਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਓਪਰੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰਾਂ, ਚੰਚਲ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ ।

ਦੰਭ-ਵਿਦਾਰਨ ਦਾ ਇਹ ਕਰਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਹੀਂ । ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਤੀ ਸਮੁੱਚੇ ਵਤੀਰੇ ਵਿਚ ਭੇਖਾਚਾਰ ਦਾ ਖੰਡਨ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਇਹ ਖੰਡਨ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਟੰਢੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਭੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਜਿਸ ਮਾਨਸਕ ਰੌਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਨ ਮੁਖ ਭਾਗ ਹੈ ਨ ਗੌਣ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਡੂੰਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਭ ਕੀਮਤਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ, ਵਿਹੁ ਵਰਗੀਆਂ ਭਾਸਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੀਵਨ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਫਲ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਭੀ ਚੈਤੰਨ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਅਟੈਕ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੇ ਰਹਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਲਾਲਸਾ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਈ ਰਖਣ ਦੀ ਸਿੱਕ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮੂਲ-ਪਰੇਰਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਵਿਸਰ ਜਾਣ ਤੇ ਰਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮਧਮ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਜੋ ਖਲਾ ਦੇ ਬੇਚੈਨੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮੇ ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਿਮਰਨ ਵਿਸਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੌਚ ਕੇ ਹੀ ਤ੍ਰਥਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਭੀ ਸਿਮਰਨ-ਰਹਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਯਾਦ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਹੀ 'ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ' ਵਰਗੀ ਸਤਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:—

“ਸੋਜ ਇਕੋਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ।

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਂਦ ਭੂਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ।”

(ਬਾਰਾ ਮਾਂਹ ਤੁਖਾਰੀ, ਮਹੀਨਾ ਸਾਵਨ)

ਜਾਂ

“ਮੈਂ ਰੋਵੰਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ ਰੁੰਨੜੇ ਵਣਹੁ ਪੰਖੇਰੂ।

ਇਕੁ ਨ ਰੁਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ, ਜਿਨਿ ਹਉ ਪਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੀ।

(ਵਡਹੰਸ ਮ: ੧ ਘਰੁ ੨)

ਪਰ ਇਕ ਸਤਰ ਦੇ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਕਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ “ਮੰਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ” ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਹਾ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪੈਂਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਭਾਵ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੋਮਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਕੋ ਸਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਿਮਰਨ ਵਿਸਰ ਜਾਣ

ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਵਿਸਰ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨੇ ਐਸਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਤੀ-ਕਰਮ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਉਤਮ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਕਾਬਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਚਿਮਟੇ ਰਹਣ ਦਾ ਹੈ, ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਚੌਟ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਕਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਛੋਹੋ ਤਾਂ ਰੱਤ ਟਪਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਦਨਾਕਤਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਇਸ ਦੀ ਪਰਧਾਨ ਸੁਰ ਹੈ। ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੇਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੀੜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਯਾਦ ਸਿਮਰਨ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤ੍ਰਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪੀੜ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਯਾਦ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਰਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ 'ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ' ਦੀ ਅਗਲੀ ਤੁਕ ਤੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਹੈ:—

‘ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਪੂਛਿ ਦੇਖਿਆ ਅਵਰੁ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ।’

ਕਵੀ ਨੂੰ ਰੱਬ-ਵੰਚਿਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਭੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਭੀ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਰਬ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੀ ਕਸਕ ਸਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਓਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਬ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਦੁਖ-ਭਰਪੂਰ ਜਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਕੁਲਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਖਿਆਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਅਗੇ ਆ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਬ੍ਰਿਹਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਸਮੇਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਭੀ ਸਿਖ ਇਤਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਜੋਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ ਦੇਸਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਰਟਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕਲਜੁਗ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਖ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕੋਈ ਭੇਟਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ—ਜੇ ਕਹੋ ਤਾਂ ਮੌਤੀਆਂ ਦੇ ਮਹਲ ਉਸਾਰ ਦਿਆਂ, ਰੂਪਵੰਤ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿਆਂ ਆਦਿ। ਕਲਜੁਗ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਕ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਾਰੇ ਬੰਦ ਉਚਾਰੇ। ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿੜਕਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਿਚਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ, ਡੂੰਘੀ ਚਾਹ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋਣ ਵੇਲੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਡੁਲਾਉਣ ਦੀ

ਸੰਭਾਵਨਾ ਆਈ ਕਹਿ ਲਵੇ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਬ ਵਿਸਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਪਜਿਆ ਮੰਨ ਲਵੋ, ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਮਾਤਰ ਨੇ ਹੀ ਜੋ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸੰਕੋਚ ਉਸ ਵਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣਿਆ। 'ਆਖਾ ਜੀਵਾ ਵਿਸਰੈ ਮਰ ਜਾਉ' ਕਹਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਦੇ ਪਲ ਭਰ ਲਈ ਵਿਸਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਲਜੁਗ ਵਰਤਣਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੀ ਯਾਦ ਦੇ ਰਤਾ ਭੀ ਵਿਸਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਹੂਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਵਿਸਰੀ ਹੋਈ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਲੰਮੀ ਚਰਚਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਪਖੋਂ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਰੱਬ ਬਾਬਤ ਕਈ ਵੀਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਈ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਾਮਾਂ ਪੁਆਉਣ ਲਗਿਆਂ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਰਚਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਉਤੇ ਛਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਵਕ ਤੇ ਬੋਧਕ ਰੰਗ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਸਰਸਰੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵੱਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਦਾ, ਨਾ ਸਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦ ਵੀਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹੀਂ ਹੀ ਅਮੀਰ ਦੁਨੀਆਂ ਹੀ, ਜਿੰਨਾਂ ਗੈਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜਗਤ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਿਰਦ ਆਲੋਚਕ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਟਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਦੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਸਾਂਝੇ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਭਿੰਨ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਸੁਚੱਜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੋਅ, ਸੇਧ ਤੇ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਂਚੇ ਬਗੈਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਮੁਖ ਧਰਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਠੀਕ ਠੀਕ, ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਤੇ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਪਹਚਾਣ ਹੈ, ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ, ਰਸ ਲੈਅ ਆਦਿਕ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਮਿਣਤੀਆਂ ਸਭ, ਅਧੀਨ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ

ਜਾਂਚਣ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ । ਵੀਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਸੂਚਕ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਪਹਚਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਇਕਾਈ ਦੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਡੂੰਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚਨਾ ਚਾਹੀਏ ।

ਚੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ' ਦਾ ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੋਇਆ ਅਲਾਪ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਠਕ ਇਕ ਬੰਦ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਵੀ ਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਹਾਲਤਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਕਿਨਾਰਾਕਸ਼ੀ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਦੀ ਸੂਝ ਵਧਾਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕਾਗ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕਹਰੀ ਤੁਕਾਂਤ-ਸਕੀਮ ਹੋਰ ਪੀਡਾ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹਰ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਹਨ । ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਸ਼ਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ, ਸਾਰੀਆਂ ਚੌਦਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਹਾਉ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵੀਚਾਰ ਅਧੀਨ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਵੀ ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਬਾਰਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਰਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸਮਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਖੇ ਵੇਗ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ । ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸਤਰਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਤੁਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰ ਦਾ ਵਹਿਣ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਦਸੇ ਹੋਣ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਸੁਸਤ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ-ਵਟਾ ਵਧੇਰੇ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਚੌਦਾਂ ਦੀਆਂ ਚੌਦਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਤੁਕਾਂਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਉਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤਾ ਬੱਝ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਹਾਈ ਹਨ-ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਅਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਚੁਥਾਈ ਹੈ । ਅਜੇਹੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਤਮ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰਸ ਦੇਣ, ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਉਪਜਾ ਸਕਣ, ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਟਾਵੀਂ ਹੀ ਹੋਰ ਮਿਲੇਗੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਮਗਨ ਰਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਗਨਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਏ ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਇਕਸਾਰ

ਚਲਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਰਲ ਵਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਗਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਜਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਤੀ ਸਫਲ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਮਗਨਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੁਟਣ ਵਾਲੀ ਮਗਨਤਾ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਅਹਸਾਸ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਦੋਲਤ ਦੀ ਖਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ। ਅਗਲੀਆਂ ਦੋ ਖਿੱਚਾਂ--ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਦਾ ਲੱਭ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀ ਭੁਖ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਇਹ ਚਾਰ ਖਿੱਚਾਂ ਵਧਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਤੇ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਵਿਉਂਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਅਖੀਰਲੀ ਖਿੱਚ, ਸੁਲਤਾਨ ਬਨਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਐਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਆਤਮਕ ਜੋਧਾ ਹੀ ਬਚ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ, ਬੌਧਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ, ਸਭ ਹਾਕਮ ਦੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਹਸਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ-ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਮਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹਾਕਮ ਦੇ ਰਹਮ ਉਤੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਹਾਕਮ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਚੌਥੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਸਿੱਧ ਦੇ ਬਿੰਬ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਗਲ ਘੱਟ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਧ ਤੇ ਹਾਕਮ ਬਣ ਸਕਣਾ ਅਜ ਨਾਲੋਂ ਓਦੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਫਖਰ ਤੇ ਸਿਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪਹਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਿੰਬ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ ਖਿੱਚ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਕੀਲਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਖਰਬਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ, ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਮਧਮ ਸੁਰ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਤਾਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਾਸਨਾ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧ ਨਾ ਆ ਸਕਣ। ਪਹਲੇ ਬੰਦ ਨਾਲੋਂ ਦੂਸਰੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਅੱਖ ਨਕ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਤੀਸਰੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕੌਤਕੀ ਹਰਕਤਾਂ ਵਾਲੇ ਬਿੰਬ ਪਰਧਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਰਿਧਿ ਆਖਾ ਆਉ' ਜਾਂ 'ਗੁਪਤੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ਬੈਸਾ'। ਇਹ ਅੱਖਾਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਘਟ ਮਸਤੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਮਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ

ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਲੇ ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਅਪੀਲ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਾਨਸਕਤਾ ਵਲ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਬੰਦ ਦੀ ਅਪੀਲ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ ਪੱਖ ਬਹੁਤ ਨਿਰਬਲ, ਪਰ ਮਾਨਸਕ ਪੱਖੋਂ ਅਤਅੰਤ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਦੇ ਲਸਕਰ, ਤਖਤ ਤੇ ਸਭ ਉਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾ ਸਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਤਰਜ਼ ਨਾਲ ਜਾਂ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਹਸਾਸ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਯੁਵਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਣ ਯੋਗ ਇੰਦ੍ਰਾਵੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਣ ਯੋਗ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਝਾਉ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦ ਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਖੋਂ, ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕਾਗਰ ਹੋਏ ਪਾਠਕ ਉਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਪਿਰਟ ਦਾ ਅਸਰ ਜਲਦੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਪਰਗਟਾਏ ਜੀਵਨ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸਤਰ ਰਤਨਾਂ, ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਚਮਕ ਦੇਣ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁੰਹਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਜੀਦਾ ਪਾਠਕ ਇਸ ਦੇ ਡੂੰਘੇਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਰਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਬਨਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੱਸ ਚੱਖਣ ਦੇ ਸ਼ੀਘਰ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਅਤਅੰਤ ਬੜਵੀਂ ਇਕਾਗਰਤਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹੈ।

ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ

ਨੋਟ : ਲਿਖਾਰੀ ਸੱਜਣਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਤੇ ਤੇ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਰਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਐਮ. ਏ.

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਲੇਖਕ ਤੇ ਪੁਸਤਕ ਪਰਿਚੈ

ਜ਼ੋਰਬਾ—ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ

(Zorba The Greek)

ਬਿਜ ਮੋਹਣ ਰਾਜਦਾਨ

(ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਕਰਵਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ ! ਇਸ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਵਲਕਾਰ “ਨੀਕੋ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ” ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਚਨਾ “ਜ਼ੋਰਬਾ—ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ” ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਲੇਖ ਪ੍ਰੋ. ਬਰਿਜ ਮੋਹਣ ਰਾਜਦਾਨ ਪਾਸੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਵਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ । ਅਗਲੇ ਮਹੀਨੇ ਉਹ ੧੯੬੨ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ, ਅਮਰੀਕੀ ਲੇਖਕ “ਸਟੀਨ ਬਕ” ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ — ਸੰਪਾਦਕ)

“ਜ਼ੋਰਬਾ—ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ” ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਨਾਵਲ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੀਕੋ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ (Nikos Kazantzakis) ਬਾਰੇ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਜੇਤੂ ਐੱਲਬੇਅਰ ਕੈਮਿਉ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, ‘ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਇਕ ਹੈ ।’ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸ ਯੁਗ ਦੇ ਹਰ ਹੱਸਾਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ, ਕਰਮਜ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਕਰਮਣਤਾ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਦੀਵੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਦੇ ਮੌਹ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਿਰੀ ਫਿਲਸਫ਼ਾਨਾ ਗੱਲ ਬਾਤ ਨਹੀਂ । ਅਪੂਰਵ

ਟਿੱਪਣੀ:— ਨੀਕੋ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਦਾ ਜਨਮ ੧੮੮੩ ਵਿੱਚ ‘ਕਰੇਟ’ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ । ਏਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਜ਼ੜੀਆਂ, ਮਾਫੀਆਂ, ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਅਤੇ ਸਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਹਨ । ਉਸ ਨੇ ਪੈਰਿਸ ਵਿੱਚ ‘ਬਰਗਸਾਂ’ ਦੇ ਨਾਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪੜ੍ਹੀ । ਫਿਰ ਤਿਆਗ ਭਾਵਨਾ-ਆਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਖਦੂਨੀਆਂ→

ਗ਼ੱਦ ਮਈ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਰਿਤਰ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸਰ ਭਰਪੂਰ ਢਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਵੇਂ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹਾਸ-ਰਸ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਤੇ ਸਜੀਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪੁਠ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ 'ਕਰੇਟ' ਦੇ ਕਿਰਸਾਣ, ਆਜ਼ੜੀ, ਭਿੱਖੂ ਅਤੇ ਸਰਾਂ ਮਾਲਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਵਹਮਾ ਭਰਮਾ, ਜਾਤਾ ਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਆਦਾਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਤੁਛ ਇਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਰਵਾਜਾਂ ਵਿਚ ਭੰਬਲ-ਭੁੰਜ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਸਥਿੱਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ—ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ "ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰੂਹ" ਝਲਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਕੰਮ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅੰਗ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਐਸੀ ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਤਰ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਤੱਰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਸਮਰਗਤਾ ਨਾਲ ਮੇਚ ਖਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਧਰਾਂ, ਜੋਹਾ ਕਿ ਇੰਦਰਿਆਵੀ, ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ, ਸਮੂਹਕ ਤੇ ਆਤਮਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਕਿ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ

→ਦੇ ਮਾਉਂਟ ਐਬੋਸ ਵਲ ਚਲਾ ਗਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮੱਠਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਥੇ ਔਰਤ ਜ਼ਾਤ ਲਈ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦੀ ਏਨੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁਰਗੀਆਂ ਤੱਕ ਵੀ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ 'ਨਿਤਸ਼ੇ' ਦਾ ਅਨੁਗਾਮੀ ਹੋ ਗਇਆ। 'ਨਿਤਸ਼ੇ' ਦੇ ਮਗਰੋਂ 'ਨੀਕੋ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ' ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਅਤੇ 'ਲੈਨਿਨ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਲੈਨਿਨ ਅਤੇ ਬੁਧ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 'ਉਡੀਸਸ' (Odysseus) ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਬਣਾ ਲਇਆ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਗਇਆ। ਹਾਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ 'ਯਸੂ' ਵਲ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਵਖਰਾ ਹੀ 'ਯਸੂ' ਸੀ।

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬੁਧੀ ਜੀਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ 'ਬਰਗਸਾਂ', 'ਨੀਤਸ਼ੇ' 'ਗੋਤਮ' ਅਤੇ 'ਲੈਨਿਨ' ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੇ 'ਹੋਮਰ', 'ਦਾਂਤੇ' ਅਤੇ 'ਗੋਏਟੇ' ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਨਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨਿਕਟ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹਨ—'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮੌਤ', 'ਯਸੂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਫਾਂਸੀ' (ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ 'ਯੂਨਾਨੀ ਵਲਵਲਾ' ਵੀ ਹੈ), "ਰੱਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾ ਆਦਮੀ" ਅਤੇ "ਆਖਰੀ ਪੁਲੋਭਨ"। ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕਿਰਤ ਉਡਿੱਸੀ—ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਮੋਚ (ਅਪੂਰਵ) ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ੨੪ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ੩੩,੩੩੩ ਕਾਵਿ-ਤੁਕਾਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੱਤਰ ਵਹਿਰਾਂ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਾਰੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ→

ਈਲੀਅਟ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਲਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਤੇ 'ਜ਼ੋਰਬਾ-ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ' ਬਾਰੇ ਵੀ ਇੰਨੇ ਬਿੰਨੇ ਸਹੀ ਹੈ।

“ਇਥੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਰੋਚਕ ਪਲਾਟ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ 'ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰੀ' ਅਤੇ 'ਚਰਿੱਤਰ-ਸੰਘਰਸ਼' ਹੈ, ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਸਾਸ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਤੁਕਾਵਲੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸਹਜੇ ਸਹਜੇ ਰੋਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

'ਅਲੈਕਸੀ ਜ਼ੋਰਬਾ' ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ, ਮਖਦੂਨੀਆ-ਵਾਸੀ ਇਕ ਕਾਮਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਲ 'ਕਰੇਟ' ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਲਿਗਨਾਈਟ ਦੀ ਖਾਣ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁੱਮੇਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਅਨਘੜ ਮਨੁੱਖ' ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਸੰਦਬਾਦ ਜਹਾਜ਼ੀ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਣ ਲਈ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਚਾਅ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਸੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਸ ਖਾਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਅਤੇ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਕਰਨ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸਭ ਜਜ਼ਬੇ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਮਾਨਸਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ੍ਵੈ-ਤਿਆਗ ਦਾ ਹਾਮੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਨਿਰਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਲਈ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪੇਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਧਾਂਦਾ ਸਗੋਂ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ' ਅਤੇ 'ਖੁਸ਼ਦਿਲੀ'

→ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਵਲ ਤੀਹ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਏ ਜਾ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਾਮਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਅਤੇ ੧੯੫੨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਕ ਵੋਟ ਖੁਣੋਂ ਉਹ ਨੋਬਲ ਇਨਾਮ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਾਵੁਕ ਤੀਖਣਤਾ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਇਆ ਅਤੇ “ਯਸੂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਫਾਂਸੀ” ਨਾਲ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੱਲਕਾ ਮੱਚ ਗਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੇਸ-ਨਿਕਾਲੇ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਬਚਿਆ। “ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮੌਤ” ਦੇ ਛਪਣ ਉਤੇ ਸਮਾਰਾਹ ਪੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਗ਼ਦਾਰ' ਸਦਿਆ ਅਤੇ 'ਕਰੇਟ' ਅਤੇ 'ਹਲਿਨੀਜ਼' (Hellenes) ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਦਸਿਆ। ਕਲਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਨੇ, ਯੂਨਾਨੀ ਕਿਰਸਾਣਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਵੀਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਰੰਗਣ' ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ।

ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਦੇ ਇਲਾਜ ਮਗਰੋਂ, ਕਲਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ੧੯੫੭ ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ 'ਕਰੇਟ' ਵਿਚ ਈਸਾਈ ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਦਫਿਨਾ ਗਿਆ।

ਵਿੱਚ ਵਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਇਕ 'ਆਦਿਮ ਮਨੁਖ' ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਮ ਸਦਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਅਣਭਿੱਜ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਪਖਾਵਾਂ, ਇਕ ਖਤਰਨਾਕ ਸਦਗੁਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ 'ਨਿਤਸ਼ੇ' ਵਾਲੀ ਡਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਆਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਿਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ । ਅਤਿ ਭਿਆਨਕ ਸਥਿੱਤੀਆਂ, ਔਕੜਾਂ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਹਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨ ਲਈ ਅਤੇ 'ਮਜਬੂਰੀ' (Law of Necessity) ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜਿੱਤ ਇਛਿਆ ਹੈ । 'ਕਿਸਮਤ' ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੱਠ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ।

ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਰੀਝ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਵਰਤਮਾਨ 'ਹੁਣ' ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾ ਅਗਾਂਹ ਵਲ ਤਾਂਘਦਾ ਹੈ ।

'ਇਕ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨਸੂਬੇ!' ਉਹ (ਜ਼ੋਰਬਾ) ਬੋਲਿਆ । 'ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲ੍ਹ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਵਿਚਾਰਨਾ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲ੍ਹ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੀ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਘੜੀ, ਇਸ ਛਿਣ ਕੀ ਵਾਪਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਹੀ ਮੈਂ ਵਿਚਰਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ : "ਜ਼ੋਰਬਾ ! ਤੂੰ ਇਸ 'ਘੜੀ' ਕੀ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈਂ ?" "ਮੈਂ ਸੁੱਤਾ ਪਇਆ ਹਾਂ ।" "ਚੰਗਾ ! ਰੱਜ ਕੇ ਸੌਂ ।" "ਜ਼ੋਰਬਾ ! ਤੂੰ ਇਸ 'ਛਿਣ' ਕੀ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈਂ ?" "ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ।" "ਚੰਗਾ, ਖੂਬ ਕੰਮ ਕਰ ।" "ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈਂ, ਜ਼ੋਰਬਾ ?" "ਮੈਂ ਇਕ ਜ਼ਨਾਨੀ ਚੁੰਮ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ।" "ਅੱਛਾ ! ਉਹਨੂੰ ਖੂਬ ਚੁੰਮ, ਜ਼ੋਰਬਾ ! ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾ.....।"

ਇਸ 'ਸੰਸਾਰਕਤਾ ਵਿੱਚ ਗੜ੍ਹੰਦ' ਮਨੁਖ ਦੀ ਖੁਸ਼-ਰਹਣੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ, ਕਹਾਣੀ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਸੰਤਤਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਪਜਦਾ ਹੈ । (ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸੁਖ ਨੂੰ ਘਿਤਣਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ) ਨਿਰੋਲ ਅਮੂਰਤ ਤੱਥਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਿਰੋਲ ਮੰਤਕੀ ਉਸਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਹਸਤੀ ਦੀਆਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਠੋਸ ਸਮਿਆਸਾਵਾਂ ਦਾ ਹਲ ਤੇਜ਼ ਨੂੰ ਭਰੋਂ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ । ਆਮੁਹਾਰੀ

ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਤਾਂਘ, ਨਿਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਮਰਮਰੀ ਮਸਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਉਲੇਲ ਅਤੇ ਹੱਡ ਚੰਮ ਦੇ ਸਜੀਵ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਿਧਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤਾਲ ਮੇਲ ਪੈਦਾ ਕਰਣ ਦੀ ਰੀਝ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਮਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

‘ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ’ ਆਪਣੀ ‘ਸਵੈ-ਪਛਾਣ’ ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:—

“ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦਰ ਨਾ ਆਈ । ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਕਾਰਣ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰੀ । ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਕਦੀ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਤਕ ਵੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਜਾਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਪੜੇ ਨਾਲ ਪੂੰਝ ਕੇ, ਜ਼ੋਰਬਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਜਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਤੇ ਅਸਲੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂ । ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਨਵੇਕਲਾ ਰਾਹ ਮੈਂ ਇੰਝ ਚੁਣਾਂਗਾ । ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਜੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭੀ, ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਧਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਤਾਕਿ ਇਹ ਸਵਾਦ ਮਾਣ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਮਝ ਸਕਣ । ਮੈਨੂੰ ਦੌੜਨ, ਘੁਲਣ, ਤਰਨ, ਘੋੜ-ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ, ਕਿਸਤੀ ਚਲਾਣ, ਕਾਰ ਚਲਾਣ ਅਦੇ ਗੋਲੀ ਦਾਗਣ ਦਾ ਵਲ ਸਿਖਣਾ ਪਵੇਗਾ । ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ, ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰੂਹ ਓਤਪੋਤ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਦੀਵੀ ਪ੍ਰਤੀਦੁੰਦਾਂ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।”

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਟੀਚਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੁਮੇਲ ਨੂੰ, ਬਣਤਰ’ ਅਤੇ ‘ਹੋਂਦ’ ਦੇ ਕਦੀ ਨਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਮਲ ਵਲ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਕਦਮ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਸਨੇ...ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਨਾਵਲ ‘ਉਡਿਸੀ—ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਲੜੀ’ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਜਿੱਥੇ, “The Wasteland” “The Magic Mountain” ਅਤੇ “Ulysses” ਇਕ ਬਾਮਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਉਲੀਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਇਕ ਸਾਹਸੀ ਪੱਥ-ਨਿਖੜੇਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ (ਅੰਤਰ—ਲੁਪਤ ਆਦਿ-ਅਨਾਦੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾ ਕੇ) ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਜੂਝਣ, ਅਤੇ ਜੂਝ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਲਟਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ ।

“ਹੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ! ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਹੈਂ । ਤੂੰ ਸਿਵਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ । ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਲੈ, ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਭੀ ਡਰ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕਢ ਲਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਣਾ ਸੀ, ਕਹ ਲਇਆ ਹੈ,

ਮੈਂ ਜਿਨਾ ਕੁ ਨੱਚਣਾ ਸੀ ਨੱਚ ਲਇਆ ਹੈ...ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।”

ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਇਕ ਗੁੱਝੀ ਸੈਨਤ ਹੈ। ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੁਥਾਜੀਆਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ‘ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ’ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਨਹੀਂ। ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਅਮਰਤਾ ਲਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂਘਦਾ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ‘ਸੰਭਵ’ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਉਲਾਂਘਣ ਲਈ ਤੱਦੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਐਪਰ, ਜ਼ੋਰਬਾ ਨੂੰ ਵਿਰਿਆਮਕ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਿਥਿਕ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਇਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਬੁਧੀਮਤਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਲਹੂ ਮਾਸ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜ਼ੋਰਬਾ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਭੂ-ਗਰਭੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਮੋੜ ਵੇਗ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ੋਰਬਾ ਵਾਂਗ, ਨੀਕੋ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਵੀ ਨਿਰੋਲ ਅਮੂਰਤ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਲੋੜਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਜ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਠੋਸ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਸ਼ੀਲ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਨ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਨਿਰੋਲ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਘਿਰਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਗਰ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰੇ। ਕਹਾਣੀ ਦਸਣ ਵਾਲੇ ਦਾ “ਮੈਲਾਰਮੇ” ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨਾ, ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਦੀਆਂ, ਕਵਿਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿੱਜੀ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

‘ਮੈਲਾਰਮੇ’ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੈਂ ਸਹਜੇ ਸਹਜੇ ਅਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਪੁਸਤਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਫਿਰ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਥਲੇ ਸੁਟ ਦਿਤੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪਹਲੀ ਵਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲਹੂ-ਰਹਤ, ਸਵਾਸਹੀਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੱਤ ਤੋਂ ਉਠੀਆਂ ਜਾਪੀਆਂ। ਇਕ ਸ਼ੂਨ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੇ ਨੀਲੇ, ਬੋਏ ਸ਼ਬਦ ਸਜਾਏ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਕਿਰਮ-ਰਹਤ ਅਪੂਰਵ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਪੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਅਰਕ ਜਾਪਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅੱਡਰੀਆਂ.....ਏਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਰਹਿਆ? ਨਿਰੀ ਕਵਿਤਾ! ਜੀਵਨ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਖੇਡ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੂਨ ਦਾ ਇਕ ਵੀ ਕਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਨਵੀ ਤੱਤ ਬੇਦੱਬ ਹੈ, ਬੇਤਰਤੀਬਾ ਹੈ, ਪਸ਼ੂ-ਬਿਰਤਕ ਹੈ —

ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਹੱਡ ਮਾਸ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਅਤਰ ਵੇਦਨਾ ਗੂੰਦੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁਹਲੇ ਇੰਨਾਂ ਪਿਆਰਦਾ ਸਾਂ, ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਾਨਸਕ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਖੰਡ ਜਾਪਿਆ । ਕਿਸੇ ਭੀ ਸਭਿਤਾ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਵੇਲੇ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ।' (ਪੰਨਾ ੧੩੩-੧੩੪)

ਉਹ ਬਧੀਜੀਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਚਿਤੰਕ ਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਣ ਅਤੇ ਤੁਛ ਅਮਲੀ ਗੰਭੀਰਾਂ—ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤੁਛ ਜਿਥੇ ਤਕ ਉਹ ਅਮਲੀ ਹਨ—ਵਲੋਂ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਪਿਠ ਫੇਰ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਹੈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਧੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਸਵਰਗੀ ਸੁਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਿਥੇ 'ਕੋਈ ਕੰਮ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾ ਹੋਣ, ਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਈ ਔਕੜਾਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਕਰਮ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੱਚੀ ਵਿਚਾਰ-ਲੀਨਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਜ਼ੀਲ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਲੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਅਮਲੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਨੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਤੱਤ ਅਤੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

'ਲਾਰੰਸ' (D. H. Lawrence) ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ, ਜਿਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਠੋਸ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਆਦਿਮ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋ ਵਰਿਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ੋਰਬਾ ਬਾਰੇ ਆਖਦਾ ਹੈ : 'ਉਸ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਟੀਚਾ ਖੁੰਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਾਰ ਪਾ ਕੇ ਖੜਾ ਹੈ । ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸੱਪ ਦੀ ਇਸ ਲਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੁਹੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਹੋਣਗੇ । ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਰਭ, ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਸਦਾ "ਮਾਂ" ਦੇ ਆਲਿੰਗਨ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹੰਦਾ ਹੈ । ਇਹੀ ਗੱਲ ਜ਼ੋਰਬਾ ਬਾਰੇ ਭੀ ਇੰਨ ਖਿੰਨ ਸੱਚ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉੱਡਦੇ ਜੇਧ-ਹੀਨ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਾਂ ।'

ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ 'ਬੀਮਾਰ-ਮਾਨਸਿਕ ਉਲਝਣ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰਬਾ ਜ਼ਜਬਾਤੀ ਅਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਭਿੱਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਹਮਾਂ ਅਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਉਤੇ ਕੁਝ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਵਧਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਸੁਖਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬੱਚ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਪਰਮ-ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਪ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਇਹ ਇਕ ਤਰਫ਼ਾ ਝਾਤ ਹੈ। ਫਿਰ ਭੀ ਜ਼ੋਰਬਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿੱਘ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਾਥੀ-ਪਿਆਰ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੱਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਰਮੀ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਉੱਪਰ ਦਇਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭੀ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਯਾਦਗਾਰੀ ਚਰਿਤਰਾਂ, ਫਾਲਸਟਾਫ਼, ਸੰਚੋ ਪਾਂਜ਼ਾਂ, ਅਤੇ, 'ਸਿੰਦਬਾਦ ਜਹਾਜ਼ੀ' ਦੀ ਸਫ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਿੰਤਾ ਜਨਕ ਹੈ ਕਜ਼ਾਨਜ਼ਾਈਕਸ ਦਾ ਔਰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਮਾਨਵੀ ਚਿੱਤਰਣ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨਿਰੀ ਵਾਸਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਇੱਕ ਅਜਹੀ ਵਸਤੂ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾਣ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ : ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਾਮਾ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਦਿਕਾਲੀ ਮੁਨਕਰੀਅਤ (Paganism) ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਸੁਖਵਾਦ (Hedonism) ਦੀ ਦੁਰਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੇਹੜੀ ਕਦੀ ਭੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ।

ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਚਕ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਝ, ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਰੌਚਿਕ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਅਤੇ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਘੜਨ ਲਈ ਲੜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਘੋਲਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਇਕ ਵੰਗਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ, ਬਖਸਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹਰ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨੀ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਹਲੂਣਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਉਤੇਜਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

* * *

ਨਿਮਖ ਚਿਤਵੀਐ ਨਿਮਖ ਸਾਲਾਹੀਐ

ਅਗਰਬਤੀ

ਧੁਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਗਰਬੱਤੀ
ਫੇਰ ਅਜ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਮਹਕ ਚੰਦਨ ਦੀ
ਜਿਵੇਂ ਹੈ ਆ ਰਹੀ ।
ਸੋਚਦਾ, ਕੀ
ਏਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਜੂਦ ?
ਧੁਖਣ ਹੈ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਤੇ
ਸੜਨ ਹੈ ਅਹਸਾਸ ਦੀ ।
ਸੇਕ ਹੈ ਨਫਰਤ ਜੇਹੀ ਦਾ,
ਏਸ ਚੰਗਿਰਦੇ ਵਿਰੁਧ !
ਸਿਸਕ ਰਹੇ ਵਿਰਲਾਪ ਇਸ ਦੇ
ਵੈਣ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਏਂ ਦੇ ਵਿੱਚ,
ਗੀਤ ਕਹ ਲਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ।
ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ ?
“ਬੁਝਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਧੁਖਣਾ”
ਹੱਠ ਇਸ ਦਾ
ਆਖ ਕੇ ਹੈ ਧੁੱਖ ਰਹਿਆ !
ਆਖਿਆ ਸੀ ਤੂੰ ਕਦੇ :
“ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੰਦਨ ਦਾ ਰੁੱਖ !”
ਸੱਜਣੀ ਮੇਰੀ
ਐ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮਾ !

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਜਿਉਂ ਯਾਦ ਤੇਰੇ ਕਥਨ ਦੀ
 ਪੂੰਏਂ 'ਚ ਘੁਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ।
 ਪੁੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਗਰਬੱਤੀ
 ਫੇਰ ਅੱਜ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿੱਚ
 ਮਹਿਕ ਚੰਦਨ ਦੀ
 ਹੈ ਤਾਈਉਂ ਆ ਰਹੀ !

ਰਵਿੰਦਰ 'ਕਵੀ' ਦੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ । ਇਹ ਕਵਿਤਾ 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ' ਦੇ ਦਸੰਬਰ ੧੯੬੨ ਦੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਥਵਾ ਕਲਾ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦੀ । ਇਸੇ ਲਈ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਬੀਤੇ ਯੁਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸੁਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਨੋ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਸਮਗਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਸਮਗਰ ਮਨੁੱਖ, ਸਮਾਜਕ ਹੈ, ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੈ ਤੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸਮਗਰਤਾ (totality) ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਸਮਗਰਤਾ ਨਾਲ ਤੱਦਰੂਪ ਕਰਨ ਉਪ੍ਰੰਤ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ । ਇਉਂ ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਗਰਤਾ ਹਰ ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮ-ਪੀੜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸਰਵਹਾਰਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੀ ਉਤਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਵਿਖ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਕਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਾ ਦੇ ਸ਼ੋਭੇ ਸੁਕਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠਤਾ (objectivity) ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ 'ਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਵਸਤੂ-ਨਿਸ਼ਠਤਾ (objectivity) ਕਿਸੇ ਮਾਤਰਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ।

ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਦਿਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾਕਾਰ ਕੇਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਆਵੇ ਤੇ ਕੇਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਬਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਖੇ, ਉਸ ਆਪੇ ਦੀ ਝੋਲੀ 'ਚ ਬਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਾਲਵਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇ।

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸੋਚਣ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਤ੍ਰੇੜਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਆਕਾਰ ਇਸ ਆਤਮ-ਪਰੀਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮਨ-ਬਚਨੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਕਵੀ ਵਧੇਰੇ ਅੰਦਰ-ਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਦੁਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜ ਸਾਡਾ ਕਲਾਕਾਰ ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਪਰਖਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਅੰਤਮ ਸਤਰਾਂ 'ਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

‘ਧੁੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਗਰਥੱਤੀ
ਫੇਰ ਅਜ ਕਮਰੇ ਦੇ ਵਿਚ
ਮਹਕ ਚੰਦਨ ਦੀ
ਹੈ ਤਾਈਉਂ ਆ ਰਹੀ।

ਕਵੀ-ਆਤਮਾ 'ਚ ਇਕ ਤਣਾਉ ਹੈ, ਇਕ ਖਿਚਾਉ ਹੈ ਜੇਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਣਾਉ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਵੀ ਦੀ ਸੌਂਦਰਯ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ। ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਸੀਮਤ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੌੜੇਰੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਤੀਬਰਤਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਤੱਰ (layers) ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ :

“ਸੇਕ ਹੈ ਨਫਰਤ ਜੇਹੀ ਦਾ
ਏਸ ਚੌਗਿਰਦੇ ਵਿਰੁਧ !
ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਰੁਧ !”

ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛਡਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਕਾਰਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੋਕੀ ਕਾਵਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ (poetic sensibility) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਕੋਈ ਕਵੀ ਜਿਸ ਭਾਵ-ਸੁਰ (emotional pitch) ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਵਦਾ ਤੇ ਪਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ (identification) ਨਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਅਜੋਕੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਾਣਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਅਜੋਕੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉਦਾਤਤਾ (Sublimity) ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ।

ਕਵੀ ਨੇ ‘ਅਗਰਬਤੀ’ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ । ਸਮੁੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਹੀ ਮੁੱਖ ਬਿੰਬ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਬਿੰਬ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਸਹਜ ਗੁਣ (Attributes) ਹਨ ਤੇ ਅਗਰਬਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ’ਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ‘ਅਗਰਬਤੀ’ ਤੇ ‘ਚੰਦਨ’ ਦੀ ਮਹਕ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ । ਅਗਰਬਤੀ ਦਾ ਉਠਦਾ ਧੂਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੇ ਧੁੰਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਅਗਰਬਤੀ ਅੰਤ ਤਕ ਧੂਆਂ ਛਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਅਜੋਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ’ਚ ਗੁਸਤ ਧੂਆਂ ਛਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਅੰਤਮ ਸਤਰਾਂ ’ਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤਮਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ “ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਚੰਦਨ ਦਾ ਰੁੱਖ” ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤਮ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚੰਦਨ ਜੇਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੜਨ ’ਚ ਜੇਹੜੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਅਗਰਬਤੀ ਦੇ ਸੜਨ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਕਵੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਗਰਬਤੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕਿਆ ਹੈ । ਕਹਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦੀ ਸੇਧ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ—

ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣਿਤ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ਼, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਹਰ ਬੋਲੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਪਰੀਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪੁਜ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾ ਵਲ ਜਾਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਘਟੀਆ ਤੇ ਅਸੁਧ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝ ਕੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਦੇਸ਼-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲ ਸਕਣਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਣਾ ਗੌਰਵ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਪਭਰੰਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਿੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਗਵਾਰੂ ਬੋਲੀਆਂ ਸਮਝ ਕੇ ਦੁਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ ਅਪਭਰੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਿਗਸਤ ਹੋਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ—ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਬੰਗਲਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਏਨੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੀਵਰਤਨ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਇਆ, ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਤੇ ਦੂਸਰੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ?

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਤੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਤਸਮ, ਅਰਧ-ਤਤਸਮ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਡੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਰਚ ਮਿਚ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਵੇਂ, ਕਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਪਾਸ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਗਸਤ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਲੋਪ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਜਾਂ ਮਰ ਚੁਕੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ, ਅਣਸਾਹਿਤਕ, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਓਨਾਂ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਘੱਖਣ ਪੜਤਾਲਣ, ਵਖ ਵਖ ਕਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਦੇਸੀ ਬਦੇਸੀ) ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਚਣਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਲਭਣਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਘੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਉਪਯੋਗਤਾ—

ਉਂਜ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਉਪਯੋਗੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਨੱਖੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰਦਾ ਚੁਕਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਜਾਂ ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਸੂਰ' ਸ਼ਬਦ 'ਸੂਰਜ' ਤੇ 'ਸੂਰ' ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਦਾ 'ਕਾਮ' ਸ਼ਬਦ 'ਕੰਮ' ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੋਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਲ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਧਾਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗਿਣਤ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। 'ਗੋਸਾਈਂ' ਸ਼ਬਦ ਗਊਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਤ, ਫ਼ਕੀਰ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਇਆ ਹੈ। 'ਗਵਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਗਾਉਂ (ਪਿੰਡ) ਵਿੱਚ ਰਹਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਮੂਰਖ ਤੇ ਉਜੱਡ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਵਰਤੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ-ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵੀ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਹੋਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਣਟੁਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰੇਗੀ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਗਸਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਭਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਉਪਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਣਾ ਬੜਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੜ੍ਹਾਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਮਰ' ਤੋਂ 'ਮਰਿਆ', 'ਤਰ' ਤੋਂ 'ਤਰਿਆ', 'ਡਰ' ਤੋਂ 'ਡਰਿਆ', ਤੇ 'ਸੜ' ਤੋਂ 'ਸੜਿਆ' ਆਦਿ ਰੂਪ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪਰ 'ਕਰ' ਤੋਂ 'ਕੀਤਾ' ਤੇ 'ਜਾ' 'ਗਿਆ' ਆਦਿ

ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਇਸ ਅਪਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਣ ਝਟ ਸਮਝ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ 'ਕੀਤਾ' ਤੇ 'ਗਿਆ' ਹਿੰਦੀ ਦੇ 'ਕਰ' ਤੇ 'ਜਾ' ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਣੇ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਕ੍ਰਿਤ' ਅਤੇ 'ਗਤਹ' (ਗਤ:) ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 'ਕਓ' ਅਤੇ 'ਗਓ' ਅਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੇ 'ਕੀਆ' ਤੇ 'ਗਿਆ' ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਗ—

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- (੧) ਵਾਕ-ਵਿਚਾਰ (Syntax)
- (੨) ਪਦ-ਵਿਚਾਰ (Morphology)
- (੩) ਧੁਨੀ-ਵਿਚਾਰ (Phonology)
- (੪) ਅਰਥ-ਵਿਚਾਰ (Semantics)
- (੫) ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ (Paleontology)
- (੬) ਲਿੱਪੀ (Script)

(੧) ਵਾਕ ਵਿਚਾਰ:— ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਗਲ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਾਕ ਹੀ ਉਹ ਸੋਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਅਥਵਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕਹਣਾ ਅਤਿ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਕ-ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਵਾਕ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਆਪਸ ਵਿਚਲਾ ਸੰਬੰਧ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪਖੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲ ਤਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

੨. ਪਦ-ਵਿਚਾਰ:— ਵਾਕ ਨੂੰ ਬਣਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪਦ-ਵਿਚਾਰ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਪ-ਵਿਚਾਰ

ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗਮ, ਲੋਪ, ਸਮਾਸ, ਉਪਸਰਗ ਤੇ ਵਿਭਗਤੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

੩. ਧੁਨੀ-ਵਿਚਾਰ:— ਧੁਨੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹਤਵਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰੀਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੀ ਤਰਜ਼ (tone of voice) ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਭਰੇ ਹੋਏ ਗਲੇ ਦੇ ਬੋਲ, ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਤਲਮਲਾਂਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬੋਲ, ਪ੍ਰੇਮ-ਵੇਗ ਵਿਚ ਕੰਬਦੇ ਬੋਲ, ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਝਲਕ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਗ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਰਥ ਜਾਂ ਭਾਵ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ 'ਰਾਮ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ' ਵਾਕ ਵਿਚ 'ਮਾਰਦਾ ਹੈ' ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਮੈਨੂੰ' ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਸਿਰਫ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਤੇ 'ਰਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਮ ਹੈ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ਬਦ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਧੁਨੀ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੋਸ਼ਾਂ, ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੪. ਅਰਥ-ਵਿਚਾਰ:— ਅਰਥ-ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਰਸਪਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਕੀ ਹੈ । ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਵੈਦਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਅਸੁਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਵਤਾ ਤੇ 'ਸੁਰ' ਦਾ ਅਰਥ ਦੈਂਤ, ਹੁਣ ਉਲਟੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੀਵਰਤਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਸੁਰ' ਦੇਵਤਾ ਤੇ 'ਅਸੁਰ' ਦੈਂਤ ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਦੀ ਖੋਜ, ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨੀ 'ਅਰਥ-ਵਿਚਾਰ' ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਪ੍ਰਤਯੈ ਆਦਿ ਕੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਰਥ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਬਹੁਭ ਹੀ ਰਚਿਕ ਤੇ ਲੜੀਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ।

੫. ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ:— ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਓਨੀ ਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਨੂੰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਹਲਾਂ ਕਾਲ ਕੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਣੀ ਬਹਣੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਪੂਰ ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਆਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਥਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਨੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ।

੬. ਲਿੱਪੀ:— ਲਿੱਪੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਭਦੇ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਖੋਜ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਮੁਢ ਬ੍ਰਹਮ ਲਿੱਪੀ ਤੋਂ ਬਝਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਸੋਮੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਰੂਪ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਏਨਾ ਵਖਰਾ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਖੜੇ ਹੋ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚੀ ਸਮਝਣ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਸਿਰਫ ਇਸੇ ਲਈ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਿੱਪੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਣਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਬੋਲੀ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਕੋਈ ਲਿੱਪੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯਤਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਆਦਮ ਲਿੱਪੀ ਦਾ ਵਿਗਸਤ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮੀ ਲਿੱਪੀ (ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਵੇਲੇ ਪਾਲੀ ਅਖਵਾਈ) ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿੱਪੀਆਂ—ਦੇਵਨਾਗਰੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਟਾਕਰੀ ਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਆਦਿ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਟ ਗਈਆਂ, ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਨੂੰ ਲਿੱਪੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਤੇ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ

ਮੈਂ ਆਚਾਰਯ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਰਿਵੇਦੀ ਦਾ ਲੇਖ 'ਕਲਾ' ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਸੱਤ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਗਹੁ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ । ਮੇਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਤਭੇਦ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਚਾਰਯ ਜੀ ਮੇਰੇ ਮਤਭੇਦ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕਰਨਗੇ ।

(੧) ਆਚਾਰਯ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਲਿਖਿਆ :
“ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੁੰਦਰ ਕਹਾਂਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਚਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ, ਗਿਆਨ ਇੱਛਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਹੈ ।’ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ । ਸੁੰਦਰ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ । ਹਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਨਵੈ ਨਾਲ ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ-ਵਾਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ । ਜੇਕਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ‘ਸਰਲ-ਸਾਧਾਰਣ’ ਮਾਪ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਾਪ ਹੈ । ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਭ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੁੰਦਰ ਸਭ ਲਈ ਅਸੁੰਦਰ, ਘਟ ਵੱਧ, ਇਸ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਜਾਂ ਅਸੁੰਦਰ ਨੂੰ ਸ਼ੈ ਦਾ ਗੁਣ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਵਧੇਰਾ ਤੱਠਕ ਸੰਗਤ ਹੈ । ਸਾਡਾ ਜੁਗ ਜੁਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਿਹੜਾ ਸਾਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਉਹ ਭੀ ਮੇਰੇ ਮਤ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਹਿਆ ਕਰਦੇ ਹਾਂ—“ਇਹ ਕੁੜੀ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਲਗਦੀ ਹੈ ।” ਇਸ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਗੁਣ ਲੜਕੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਕਿ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੱਮਨਵਿਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ । ਹਾਂ ਇਹ ਚੇਤਨਾ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਸ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ-ਵਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਇਹ ਇੱਛਾ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਭੀ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਆ ਜਾਏਗਾ । ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ । ਮੇਰੇ ਮਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ Pragmatic ਹੈ ਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕੋਣ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਵੇਗਾ— ਉਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਜਨਤਾ ਸਹਜੇ ਸਹਜੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ Ellis ਨੇ ਭੀ ਮੇਰੇ ਮਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤੀ ਹੈ:

“Ellis, whose judgement compels respect because it is based upon the most ecumenical learning of our time, believes that beauty is independent of the observer; and rests his case upon what seems to him the substantial similarity of aesthetic performances in most of the races of the world.¹

(੨) ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੌਂਦਰਯ-ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅਲਪ ਜਿਹੇ ਮਤ ਵਿੱਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ-ਅਕਾਸ਼ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਸੌਂਦਰਯ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ, ਕਲਾਤਮਕ ਸੌਂਦਰਯ ਘੱਟ ਵਧ ਵਿਅਕਤੀ—ਸਾਪੇਖ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭੀ ਸੋਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਣਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਕਲਪਤ ਸੌਂਦਰਯ ਕੁਦਰਤੀ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਅਧਿਕ ਦਿਲ-ਲੁਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਸੌਂਦਰਯ ਹੈ, ਕਮਲ ਦਾ ਫੁਲ—ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਚਿੱਟੀ ਹੋਂਦ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਭੀ ਅਜਹੀ ਪੂਰਨ ਤੇ ਚਿੱਟੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਮਲ ਦਾ ਫੁਲ।

ਨਾਰੀ, ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ‘ਅਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹੈ, ਤੇ ਅਧੀ ਕਲਪਨਾ।’ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕੀ ਹੈ ? ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਔਰਤ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਤਾਘ। ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਤਾਘ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਭੱਦੀ ਤੋਂ ਭੱਦੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੇ ਤਾਘ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਰੀ ਲਈ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਨਹੀਂ।’ ਇਹ ਅਤੀ ਤੀਬਰ ਤੇ ਆਵੇਗਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਵੀ ਨਾਰੀ-ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਸਾਰੀ ਦਲੀਲ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੌਂਦਰਯ ਗੁਣ ਤਾਂ ਨਾਰੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਆਪਣੀ ਤਾਘ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਬਣਾ ਲਓ।

¹ Will Durant, The Pleasures of Philosophy. ਪੰਨਾ 210।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀਆਂ

ਹੁਣੇ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਸੀਰੀ' ਫਰਹਾਦ	ਕ੍ਰਿਤ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	੩.੫੦
ਬੁੱਧ ਜਾਤਕ	ਕ੍ਰਿਤ ਗੁਰਾਂਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ	੨.੦੦

ਛਪ ਰਹੀਆਂ

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ	ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	੭.੦੦
ਸਾਡੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ਼	੩.੦੦
ਕੰਨ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ (ਬਾਲ ਲੜੀ)	ਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੋ: ਸਰਨ ਸਿੰਘ	੧.੦੦

ਆਰਡਰ ਲਈ ਲਿਖੋ :

ਜਨਰਲ ਸਕ੍ਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ

੫੫੫ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ।

Approved for use in the Schools and Colleges of the Panjab
vide D. P. I's letter No. 3397—B—6/48—55—25796
dated July 1955.

ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ—

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਅੰਕ

ਇਹ ਅੰਕ ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਈ ੧੯੬੩ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਨ ਕੇਵਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਛੋਕੜ, ਸ੍ਰੋਤਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਲੇਖ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਵੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਐਮ. ਏ: ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਲੇਬਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਹਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ੧੯੬੯ ਵਿੱਚ ਮਨਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ “ਆਲੋਚਨਾ” ਦਾ ਅਕਤੂਬਰ—ਨਵੰਬਰ ੧੯੬੩ ਦਾ ਅੰਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪੱਖਾਂ ਸਬੰਧੀ ਉੱਚੀ ਪਧਰ ਤੇ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਡੇਢ ਰੁਪਏ ਫੀ ਕਾਪੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਛ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪੱਕੇ ਗਾਹਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅੰਕ ਸਾਧਾਰਣ ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣਗੇ।

ਡਾ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਪੱਤ੍ਰਕਾ ਦੀ ਮਾਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ
ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਕਚਹਰੀ ਰੋਡ,
ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫਤਰ “ਆਲੋਚਨਾ” ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ

ਸੰਪਾਦਕ : ਅਤਰ ਸਿੰਘ

ਜਿਲਦ ੯]
ਅੰਕ ੨]

ਫਰਵਰੀ ੧੯੬੩

[ਕੁਲ ਅੰਕ ਨੰ: ੬੯

ਲੇਖ-ਸੂਚੀ

੧. ਸੰਪਾਦਕੀ		੧
੨. ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ	ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ	੪
੩. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ	ਰਾਮ ਸਿੰਘ	੧੦
੪. ਜ਼ੋਰਬਾ—ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ	ਬਿਜਮੋਹਨ ਰਾਜਦਾਨ	੨੨
੫. ਨਿਮਖ ਚਿਤਵੀਐ ਨਿਮਖ ਸਲਾਹੀਐ	ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ	੩੦
੬. ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ	੩੪
੭. ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ	ਓ. ਪੀ. ਗੁਪਤਾ	੪੦